

כמעשהו בחול – כיצד מודדים רמת סיכון

אחת השאלות המורכבות בהלכות פיקוח נפש בשבת מתעוררת דווקא כאשר הסכנה אינה ברורה ומיידית. אדם נתקל בגורם סיכון, והוא יודע שבנסיבות מסוימות עלול הדבר להביא לידי סכנת נפשות. אלא שאין בידו להעריך את מידת הסיכון: האם מדובר בסכנה ממשית, המחייבת פעולה גם במחיר חילול שבת, או בחשש רחוק שאין לו משקל הלכתי מספיק?

הקושי נובע מכך שלא כל אפשרות של סכנה נחשבת בהכרח לפיקוח נפש. כמעט בכל תחום בחיים קיימים סיכונים מסוימים, ואילו היינו מתייחסים לכל אפשרות רחוקה של פגיעה בנפש כאל פיקוח נפש, לא היה לדבר סוף. מאידך גיסא, אין צורך בוודאות של סכנה כדי להתיר חילול שבת, שהרי אפילו ספק פיקוח נפש דוחה את השבת. כיצד אפוא ניתן להבחין בין ספק סכנה המחייב פעולה, לבין חשש שאין לו משקל הלכתי מספיק?

[בנקודה זו עלינו להבחין בין שאלת פיקוח הנפש העתידי, או זה שאינו לפנינו, לשאלה שבה אנו עוסקים. כאן הנידון הוא בדבר שקיים לפנינו, מוחשי, והשאלה היא מה רמת החומרה שיש לייחס לו].

בפשטות, על פי העולה מדברי השו"ע בסימן שכ"ח ובסימן תרי"ח, קביעה זו ניתנת בידם של המומחים לדבר. אך מבחינה מהותית יש יסוד חשוב שחידש מרן הגרש"ז אויערבאך זצ"ל: אחד המדדים לקביעת מעמדו ההלכתי של גורם סיכון הוא האופן שבו מתייחסים אליו בימות החול.

דהיינו: כאשר מתעורר חשש מסוים, יש לבחון כיצד היו נוהגים כלפיו אילו התרחש ביום חול. אם היו פועלים בדחיפות כדי להסיר את הסכנה, הרי זו ראיה לכך שמדובר בסיכון ממשי המצדיק חילול שבת. לעומת זאת, אם ביום חול היו מתייחסים אליו בשלווה, ולא היו רואים צורך לפעול מיד להסרתו, אין עצם האפשרות התיאורטית של סכנה מספקת כדי להתיר חילול שבת.

כך כתב הגרש"ז אויערבאך (שולחן שלמה, ערכי רפואה א, עמ' רלא):
"לענ"ד הגדר של פיקוח נפש הוא כל שאנשים מפחדים או נבהלים מהדבר הזה גם בימות החול מחשש סכנה, ולכן בקיר או גדר שיש חשש שיפול מאליו על אנשים מותר לסתרו בשבת, וכן לגבי הצטננות או חום בכה"ג שאין אנשים מפחדים ונבהלים מזה בחול אין היתר לחלל שבת עליו, והיינו נמי טעמא שאין לימודי הרופאים דוחים שבת דכיון שאינם לומדים בימות החול בבהילות של הצלת נפשות, לפיכך דיינינן ליה כך גם בשבת.

ולענ"ד הגדרה זו נכונה מאוד והיא כעין מה שאמרו בכמה מקומות בש"ס, והאידנא שומר פתאים ה' כלומר דכל דבר שהעולם נוהגים לעשות כן ולא לחוש מותר לאדם לסמוך על "שומר פתאים ה'", כי מה שקצרה יד האדם לדעת ולהזהר ממנו הקב"ה שומר עליו, והיינו משום כיון דדשו בו רבים אין זה חשיב בגדר סכנה, ברם בדבר שהעולם חוששים לו משום סכנה הרי הוא בגדר סכנה ושפיר מותר בכגון דא לחלל עליו את השבת."

בדברים אלו קושר הגרש"ז בין הגדרת פיקוח נפש לבין הכלל של "שומר פתאים ה'". בני אדם חיים ופועלים בעולם שיש בו סיכונים רבים, ואינם נמנעים מכל פעולה שיש בה אפשרות כלשהי של סכנה. כאשר מדובר בסיכון שהעולם רגיל לקבלו ואינו חושש מפניו, אין הוא נחשב בהכרח לסכנה במובנה ההלכתי. לעומת זאת, כאשר מדובר בסיכון שבני אדם חוששים מפניו גם בחיי החול, יש בכך ראייה שמדובר בסכנה ממשית.

הגרש"ז מביא לכך דוגמאות שונות. קיר רעוע, שבני אדם חוששים שמא ייפול על העוברים ושבים, נחשב לסכנה שמותר לחלל שבת כדי להסירה. לעומת זאת, הצטננות או חום קל, שבני אדם אינם נבהלים מהם בדרך כלל, אינם נחשבים משום כך לפיקוח נפש.

דוגמה מעניינת במיוחד היא לימודי הרפואה. לכאורה, הכשרתם של רופאים היא צורך מובהק של הצלת נפשות. ככל שהרופאים ירכשו ידע וניסיון רבים יותר, כך יוכלו לטפל בחולים בצורה טובה יותר ולהציל חיים. ואף על פי כן, אין בכך כדי להתיר חילול שבת לצורך לימודי הרפואה. הטעם לכך, כפי שמבאר הגרש"ז, הוא שגם בימות החול אין הרופאים לומדים בבהילות של הצלת נפשות. הם מקיימים סדרי לימוד רגילים, מפסיקים את לימודיהם בזמנים קבועים, ואינם רואים בכל שעת לימוד נוספת צורך דחוף של הצלת חיים.

מכאן שאין די בכך שפעולה מסוימת עשויה לתרום להצלת נפשות. יש לבחון אם מדובר בצורך ממשי של הצלת נפשות, כפי שהוא נתפס גם בהתנהלות הרגילה בימות החול. דוגמא זו שייכת יותר למצבים של פיקוח נפש עתידי, אך יסודה בכך שבמצב הנוכחי שבו קיימים ונוכחים חולים הזקוקים לטיפול, יש **כעת** מענה רפואי איכותי. אם לא היה כזה, מן הסתם היו ממהרים בבהילות ללמד ולהכשיר רופאים – וזה אכן היה מעיד שהדבר הוא בכלל פיקוח נפש.

אמנם חשוב לדייק במשמעותו של מבחן זה. אין הכוונה שמנהגם של בני אדם הוא הקובע באופן שרירותי מה נחשב סכנה. המציאות אינה משתנה בין שבת לחול, וגם מידת הסיכון אינה משתנה. אלא שההתנהגות ביום חול עשויה ללמד כיצד מעריכים בני אדם את חומרת הסיכון בפני עצמו, כי אם גם כאשר הפעולה מותרת הם אינם רואים בה צורך דחוף, יש בכך

ראיה שהסיכון אינו נתפס כסכנה המחייבת התערבות מיידית. לעומת זאת, כאשר הם מוכנים להשקיע מאמצים ומשאבים כדי להסיר את הסיכון ללא דיחוי, הדבר מלמד על המשקל שהם מייחסים לו.

לכן נראה שיש חשיבות גדולה גם לשאלה מי הוא הגורם שאת התנהגותו יש לבחון, כי אין הכרח שהערכתו של אדם מן השורה תהיה הממד הנכון. כאשר מדובר בסיכון רפואי, ביטחוני או בטיחותי, יש משקל מיוחד להתנהגותם של בעלי המקצוע ושל הגורמים המופקדים על האחריות בתחום. הם מכירים את הסיכונים ואת דרכי ההתמודדות עמם, והחלטותיהם עשויות לשקף הערכה מקצועית של חומרת הסכנה.

דוגמה לכך מובאת בשולחן שלמה (סימן שכט, אות יא), בעניין משאית תחמושת שהוחנתה בסמוך למקום מגוריהם של חיילים. עצם הימצאותה של המשאית במקום אינה יוצרת בהכרח סכנה מיידית, אולם בנסיבות מסוימות, כגון שריפה או התקפת אויב, עלולה התחמושת להפוך לגורם סיכון חמור. האם מותר לחלל שבת כדי להרחיק את המשאית?

וכך הובא שם:

"משאית תחמושת שהוחנתה בסמוך למקום מגורי החיילים, כפי שהיא עכשיו לא חשיבא סכנה, אמנם במצבים מסוימים — שריפה, פליטת כדור, והתקפת אויב וכדו' — היא עלולה להפך לסכנה וחשיבא כסכנה עתידית שאין גורם הסכנה נמצא עתה, לענין לסלקה בשבת הדבר תלוי ביחס המומחים דאם בכה"ג בימות החול היו מתאמצים מיד להרחיקה ממקום א"כ שרי גם בשבת, אבל אם בימות החול היו דוחים את הרחקת המשאית בגלל סיבות של נוחיות וכדומה, אסור להרחיקה בשבת".

יש לשים לב לכך שהגרש"ז אינו מבקש לחשב מהי ההסתברות שתפרוץ שריפה או שתתרחש התקפת אויב, אלא מפנה אל התנהגותם של המומחים. אם גם ביום חול היו מתאמצים להרחיק את המשאית מיד, הרי שהסיכון נחשב משמעותי דיו כדי להצדיק חילול שבת. אולם אם ביום חול היו מוכנים לדחות את ההרחקה מטעמי נוחות, יש בכך ראיה שהסיכון אינו חמור במידה המחייבת פעולה מיידית.

בכך מתברר שהמבחן אינו רק עצם קיומה של אפשרות לסכנה, אלא המידה שבה הגורמים האחראים מוכנים להשלים עם המשך קיומו של הסיכון.

בהערת המהדיר לשולחן שלמה מובאת הרחבה חשובה של העיקרון, ביחס להוראות הבטיחות בצבא:

"וכן סבר מרן זללה"ה לענין הוראות בטיחות של הצבא, שתלוי בהתייחסות להוראות אלו כשהם נוגדים צרכים אחרים של הצבא או של החייל, אם הוראות הבטיחות מתבטלות בכה"ג סימן שאין להתייחס אליהם כאל הצלה מסכנה ואין היתר לחלל שבת עליהם, לעומת זאת אם מקפידים על ביצוען גם כאשר היא נוגדת צרכים אחרים סימן שאכן זו הצלה מסכנה המתרת לחלל שבת עבורה".

יש כאן הבחנה חשובה בין עצם קיומה של הוראת בטיחות לבין המשמעות שמייחסים לה הגורמים האחראים.

גופים גדולים מפרסמים לעיתים הוראות בטיחות מחמירות ביותר. מטבע הדברים, הם מעוניינים לצמצם ככל האפשר גם סיכונים רחוקים, ולעיתים הם קובעים נהלים שנועדו להשיג רמת בטיחות גבוהה במיוחד. אולם עצם קיומה של הוראה כזאת אינו מוכיח בהכרח שכל הפרה שלה יוצרת מצב של פיקוח נפש.

כדי לעמוד על משמעותה של ההוראה יש לבחון עד כמה מקפידים עליה גם כאשר הדבר כרוך בקושי, בהוצאה או בויתור על צרכים אחרים. אם הגורמים האחראים מקפידים על קיומה גם במחיר של פגיעה בצרכים חשובים, יש בכך ראייה שהם רואים בה אמצעי חיוני למניעת סכנה. לעומת זאת, אם הם מוכנים לוותר עליה מטעמי נוחות או משיקולים שגרתיים אחרים, הדבר עשוי ללמד שאין מדובר בסיכון המחייב חילול שבת.

נמצא כי ההתנהגות ביום חול אינה נבחנת רק בשאלה אם קיימת הוראה להימנע מן הסיכון, אלא גם בשאלה מהו המחיר שהגורמים האחראים מוכנים לשלם כדי להימנע ממנו. ככל שהם מוכנים להשקיע מאמצים ומשאבים רבים יותר כדי להסירו, כך יש בכך ראייה למשקל שהם מייחסים לסכנה.

עם זאת, יש להבחין בין התנהגות המשקפת הערכה מקצועית ואחראית של הסיכון, לבין התנהגות הנובעת מרשלנות, מחוסר מודעות או מהשלמה בלתי מוצדקת עם סכנות. אין להסיק מכך שאנשים אינם חוששים מסכנה שהיא אינה קיימת. כוחו של המבחן הוא בכך שהוא משקף הערכה מושכלת של הסיכון, ולא אדישות כלפיו.

בנקודה זו עלינו לשקול ביתר תשומת ל כיצד להתייחס לעיקרון זה כשמדובר במערכות גדולות, משום שלעיתים מערכת רפואית, צבאית או תעשייתית מקפידה מאוד על הוראת בטיחות מסוימת, אף שהסיכון הכרוך בהפרתה במקרה בודד נמוך ביותר. ההקפדה אינה

נובעת בהכרח מחומרת הסיכון בכל אירוע בפני עצמו, אלא מן הצורך לשמור על רמת בטיחות גבוהה לאורך זמן. כאשר פעולה מסוימת חוזרת על עצמה אלפי פעמים, גם סיכון קטן בכל מקרה בודד עלול להצטבר לכדי מספר משמעותי של נפגעים.

לדוגמה, בית חולים עשוי להקפיד על ביצוע בדיקה מסוימת לפני כל טיפול, אף שההסתברות שהבדיקה תמנע פגיעה חמורה במקרה הבודד נמוכה מאוד. ההקפדה השיטתית על הבדיקה עשויה למנוע לאורך זמן פגיעות רבות, ולכן הנהלת בית החולים אינה מוכנה לוותר עליה גם כאשר הדבר כרוך בטרחה ובהוצאות.

במקרה כזה, ההתנהגות ביום חול אינה מלמדת בהכרח שהסיכון במקרה המסוים שלפנינו נחשב לפיקוח נפש. ייתכן שהיא משקפת שיקול מערכתי רחב יותר, שלפיו גם סיכונים קטנים מחייבים הקפדה כאשר הם חוזרים ונשנים במספר רב של מקרים.

ומכאן עולה שאלה עקרונית בדברי הגרש"ז: כאשר מערכת מקפידה על הוראת בטיחות גם במחיר של טרחה והוצאות, לא משום שהסיכון בכל מקרה בודד גבוה, אלא משום שהקפדה שיטתית מונעת הצטברות של סיכונים קטנים לכדי סכנה משמעותית — האם ניתן ללמוד מהקפדתה ביום חול שהפעולה נחשבת לפיקוח נפש הדוחה שבת? או שמא מבחן ההתנהגות ביום חול תקף רק כאשר ההקפדה משקפת את חומרת הסיכון במקרה המסוים שלפנינו?

זאת שאלה רחבה, ובעז"ה נעסוק בה בנפרד.